

РОЗДІЛ II. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.4:342.7(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.03.1.11>

*Присвячується світлій пам'яті
Юрія Сергійовича Шемшученка*

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ В УМОВАХ ЕКОЛОГІЧНИХ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОСТІ ТА РОЛЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Батанов О.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
провідний науковий співробітник відділу
конституційного права та місцевого самоврядування
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-0239-4539*

Батанов О. В. Конституціоналізм в умовах екологічних викликів сучасності та роль конституційного права у забезпеченні екологічної безпеки.

У статті досліджуються актуальні проблеми конституційного права та конституціоналізму в аспекті екологічних викликів сучасності. Зазначається, що серед фундаментальних конституційних цінностей на сучасному етапі розвитку людства вагоме місце займають здорове та екологічно збалансоване середовище й екологічна безпека. Стверджується, що особливе значення в умовах сьогодення набуває проблематика екології, становлення екологічного конституціоналізму та функціонування екологічної держави. На глобальному рівні відповідна проблематика загострилася у зв'язку з різким загостренням питань охорони довкілля, глобальними екологічними катастрофами (наприклад, катастрофа на ЧАЕС), які поставили під загрозу саме існування людства. Під впливом цього сучасні конституції більшості країн останнім часом стали закріплювати загальні принципи екологічної політики.

Враховуючи, що проблематика екологічної безпеки в Україні в силу об'єктивних причин піднесена на конституційний рівень, відповідні процеси її забезпечення значною мірою пов'язані із функціонуванням основ конституційного ладу та становленням конституціоналізму. Одними з найбільш руйнівних чинників, що впливають на екологічну безпеку, ставлячи під загрозу здоров'я людей, біорізноманіття та виживання глобальної екосистеми є війни та збройні конфлікти. Для України проблема екологічної безпеки особливо актуалізувалася в умовах російсько-української війни.

У статті аналізується зарубіжний досвід конституційної регламентації екологічних прав людини, захисту довкілля та екологічної безпеки. На цій основі робиться висновок, що по-перше, охорона природи та екологічна безпека входять в число найбільш гострих соціальних проблем і є одними з найважливіших загальнодержавних завдань. По-друге, діяльність щодо охорони природи в рамках своєї компетенції здійснюють усі ланки конституційного механізму держави і її органів. По-третє, втілення конституційних принципів забезпечує цілеспрямованість екологічних функцій на вирішення завдань, які стоять перед державою у сфері екологічної безпеки та раціонального використання природних ресурсів.

Ключові слова: конституційні цінності, конституціоналізм, конституційний лад, конституційна безпека, екологічний конституціоналізм, екологічні права людини, екологічна держава, екологічна безпека, забезпечення екологічної безпеки.

Batanov O.V. Constitutionalism in the context of environmental challenges of the present and the role of constitutional law in ensuring environmental safety.

The article examines topical issues of constitutional law and constitutionalism in the context of environmental challenges of our time. It is noted that a healthy and ecologically balanced environment

and environmental safety are among the fundamental constitutional values at the present stage of human development. It is argued that the issues of ecology, establishment of ecological constitutionalism and functioning of the ecological state are of particular importance in today's conditions. At the global level, the relevant issues have become more acute due to the sharp aggravation of environmental issues and global environmental disasters (e.g., the Chernobyl disaster) which have threatened the very existence of humanity. As a result, modern constitutions in most countries have recently begun to enshrine general principles of environmental policy.

Given that the issue of environmental security in Ukraine has been elevated to the constitutional level for objective reasons, the relevant processes of ensuring it are largely related to the functioning of the foundations of the constitutional order and the establishment of constitutionalism. Wars and armed conflicts are among the most destructive factors affecting environmental security, threatening human health, biodiversity and the survival of the global ecosystem. For Ukraine, the problem of environmental security has become particularly acute in the context of the Russian-Ukrainian war.

The article analyses the foreign experience of constitutional regulation of environmental human rights, environmental protection and environmental safety. On this basis, it is concluded that, firstly, nature protection and environmental safety are among the most acute social problems and are among the most important national tasks. Secondly, all parts of the constitutional mechanism of the State and its bodies are responsible for nature protection within their competence. Thirdly, the implementation of constitutional principles ensures that environmental functions are focused on solving the tasks facing the State in the field of environmental safety and rational use of natural resources.

Key words: constitutional values, constitutionalism, constitutional order, constitutional security, environmental constitutionalism, environmental human rights, ecological state, environmental safety, ensuring environmental safety.

Постановка питання. До однієї з абсолютних цінностей конституційного рівня належить конституціоналізм – сукупність принципів, порядок діяльності та механізми, які традиційно використовуються з метою обмеження державної влади. Наскільки Конституція може обмежити державну владу та гарантувати конституційні права та свободи залежить, значною мірою, від нашої віри у механізм конституційного регулювання та від активних дій органів державної влади та місцевого самоврядування щодо реалізації її положень. Власне, віра у те, що конституційні норми, принципи та цінності здатні юридично обмежити державну владу та унеможливити її свавільне здійснення, що втілена у відповідній науковій теорії та відповідній політичній та юридичній практиці, і має назву доктрини конституціоналізму.

У широкому розумінні це явище охоплює теорію конституції, історію та практику конституційного розвитку тієї чи іншої країни, групи країн, світової спільноти у цілому. У вузькому розумінні під конституціоналізмом розуміється система ідей і знань про фундаментальні цінності демократії: їх склад, форми вираження, методи і ступінь реалізації, сукупність логічних уявлень про такий устрій держави і суспільства, який відповідає загально визнаним началам демократичного розвитку, при цьому правовий аспект характеристики конституціоналізму пов'язаний з юридичним закріпленням основних його ідей у конституції. Тобто по суті конституціоналізм це система уявлень про загальнодемократичні, загальноцивілізаційні політико-правові цінності державно організованого суспільства.

Серед цих цінностей в умовах сучасних викликів вагоме місце займають здорове та екологічно збалансоване середовище й екологічна безпека. Адже адекватне осмислення правових, політичних, економічних, соціально-культурних змін у сучасному глобалізованому Світі та тих тенденцій, під впливом яких вони відбуваються (наприклад, антропологізація, інтернаціоналізація, біологізація, цифровізація, мілітаризація та ін.), а також ефективні та результативні дослідження нових реалій в житті суспільства та держави, вимагають серйозної перебудови системи теоретичних поглядів, подекуди кардинального перегляду філософських засад та методів наукового пізнання багатьох інститутів права, юридичних явищ та процесів, у тому числі й у сфері конституційного права та сучасного конституціоналізму в цілому та такого його виду, як екологічний конституціоналізм [1-2], іманентною інституціональною та функціональною складовою системи якого є екологічна безпека.

Огляд наукових джерел. У науковому дискурсі проблематика екологічної безпеки та розвитку права в умовах екологічних викликів сучасності розкривалася з точки зору формування права екологічної безпеки [3] та правового забезпечення екологічної безпеки у сфері спеціального природокористування [4], у контексті її розуміння як: складової системи національної безпеки [5], правового забезпечення в процесі господарської діяльності [6], предмету політики міжнародного співробітництва [7], напрямку здійснення екологічної функції держави [8] тощо. У цьому плані вагомий

внесок у формування доктрини правового забезпечення екологічної безпеки внесли ВМ. Адам, В.О. Антонов, Н.В. Барбашова, А.С. Євстігнєєв, Ю.А. Краснова, В.А. Ліпкан, Н.Р. Малишева та ін.

Втім, найбільший внесок у формування вітчизняної доктрини екологічного права та концептуальних засад конституційного забезпечення екологічної безпеки зробив академік НАН України, доктор юридичних наук, професор Юрій Сергійович Шемшученко (14.XII.1935 – 01.III.2025 рр.), світлій пам'яті якого присвячується ця стаття.

Мета статті: дослідження теоретичних та праксеологічних проблем розвитку конституціоналізму в умовах екологічних викликів сучасності та визначення функціональної ролі конституційного права у забезпеченні екологічної безпеки.

Виклад матеріалу дослідження. Однією з тенденцій сучасного Світу, що глобалізується, є інвайронменталізм або енвайронменталізм, (англ. environmentalism від англ. environment – довкілля, природа) – організований екологічний рух зацікавлених громадян та державних органів, спрямований на захист та покращення стану довкілля, що поширився в XX столітті в європейських країнах. Причиною тому є те, що у сучасному Світі проблеми екології з об'єктивних причин набувають дедалі більшої ваги, а необхідність оперативного реагування на виклики екологічній безпеці постає вкрай непростим завданням чи не для кожної з держав.

Щодо України, то її діяльність у зазначеному напрямку головним чином мотиваційно зумовлена потребою виконання державою як її головного обов'язку щодо утвердження і забезпечення прав і свобод людини, у т. ч. і права на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди, так і обов'язку щодо забезпечення екологічної безпеки та підтримання екологічної рівноваги на власній території. Конституція України [9] проголошує, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави.

Оскільки проблематика екологічної безпеки в Україні в силу об'єктивних причин піднесена на конституційний рівень, відповідні процеси її забезпечення значною мірою пов'язані із функціонуванням основ конституційного ладу та становленням конституціоналізму. У цьому контексті важливе методологічне значення має позиція А.Р. Крусян, яка доводить, що «система конституціоналізму має таку властивість, як сучасність, тобто науково-практична парадигма цього політико-правового явища має враховувати сучасний стан і тенденції розвитку суспільства та держави». На її думку, конституціоналізм є «універсальним носієм теоретичної енергії сучасного конституційного права та прогресивним вектором сучасної конституційної практики», а «властивість «сучасності» українського конституціоналізму зумовлює актуальність дослідження тенденцій його розвитку в умовах глобалізації». При цьому, зазначає А.Р. Крусян, «глобалізація та глобалізм належать до тих концептів, які, з одного боку, постійно застосовуються при характеристиці найбільш суттєвих процесів розвитку сучасного соціуму, зазвичай у контексті його загальної уніфікації та трансформації у різних соціальних сферах, а з другого – не мають свого єдиного, уніфікованого визначення, незважаючи на достатню кількість наукових розробок з цієї проблематики. Системний аналіз дефініцій глобалізації надає підстави резюмувати, що за своєю сутністю та основним змістом глобалізація – багатофакторне явище, яке має різносторонню соціальну природу та виявляється у синергетичному процесі (процесах) світової уніфікації в економічній, інформаційній, комунікативній, політичній, правовій, культурній та ін. сферах сучасної цивілізації» [10, с. 127-128].

Слід констатувати, що в сучасному світі стрімко підвищується статус конституційного права не лише як фундаменту усієї правової системи суверенних держав, а й в контексті формування глобального конституціоналізму. Конституційно-правова матерія розширюється та об'єкти конституційно-правового регулювання ускладнюються у зв'язку з тенденціями політологізації, економізації, соціологізації, екологізації й інформатизації конституційного права.

Особливо відчутною є гуманізація та біологізація конституційного права, обумовлена зростанням впливу загальногуманітарних цінностей людства на конституційне право, перенесенням центру тяжіння на забезпечення природних прав людини, проголошенням їх найвищою цінністю, визнанням їх невідчужуваності та непорушності, неможливості скасування, звуження змісту й обсягу тощо. Одночасно, біологізація конституційної матерії має прояв у функціонуванні сучасної держави щодо обмеження негативних наслідків науково-технічного прогресу, особливо у таких нових галузях, як генетика, медична біологія. По суті формується новий науковий напрям – біоетика, пов'язана з трансплантацією органів людини, зміною статі, штучним заплідненням, проблемами абортів та евтаназії. Ці явища не можуть залишатися осторонь контролюючого та регламентуючого (у тому числі й на конституційному рівні) державного втручання у дану галузь.

Вплив на найбільш глибокій структурі людської організації з боку біомедицини, втручання біомедичних технологій у геном людини, репродуктивні функції, психіку і процеси вмирання людини,

біологічне копіювання шляхом маніпуляцій з генами (клонування), створення так званих трансгенних тварин за допомогою вживання їм людських генів та інші фантастичні досягнення науки можуть мати непередбачувані наслідки для переродження людини і навколишнього середовища.

У зв'язку з цим, особливе значення в умовах сьогодення набуває проблематика екології, становлення екологічного конституціоналізму та функціонування екологічної держави.

На глобальному рівні відповідна проблематика загострилася у зв'язку з різким загостренням питань охорони довкілля, глобальними екологічними катастрофами (наприклад, катастрофа на ЧАЕС), які поставили під загрозу саме існування людства. Під впливом цього сучасні конституції більшості країн останнім часом стали закріплювати загальні принципи екологічної політики. Це привело до «проникнення» у конституційну матерію великого масиву природоохоронних норм, що свідчить про перманентну тенденцію екологізації конституційного права.

Одними з найбільш руйнівних чинників, що впливають на екологічну безпеку, ставлячи під загрозу здоров'я людей, біорізноманіття та виживання глобальної екосистеми є війни та збройні конфлікти. Воєнні дії зазвичай супроводжуються негативними екологічними наслідками, такими як забруднення повітря, ґрунту і води токсичними хімічними речовинами, руйнування природних ландшафтів і деградація ґрунтів унаслідок бомбардувань, обстрілів, мінування територій, значне скорочення лісових масивів тощо. Крім того, знищення промислових об'єктів, нафтових резервуарів, гідроелектростанцій, загрози для АЕС створюють надзвичайні екологічні ризики, які впливають на локальну і глобальну безпеку. Особливу загрозу становить використання хімічної, біологічної та ядерної зброї, яка здатна завдати непоправної шкоди довкіллю на десятиліття чи навіть на століття. Наслідки цих дій можуть не лише спричиняти локальні катастрофи, а й створювати глобальні екологічні проблеми, такі як посилення кліматичних змін або порушення глобального балансу екосистем. Важливо, що під час збройних конфліктів критична інфраструктура (системи водопостачання, водовідведення, енергетичні мережі, системи управління відходами тощо) стає об'єктом нападів і зазнає прямого й непрямого руйнування. Це спричиняє довготривалі наслідки для здоров'я населення і життєздатності екосистем.

Проблеми екологічної безпеки під час воєн та збройних конфліктів потребують застосування комплексного підходу, який охоплює такі напрями:

- моніторинг і оцінка екологічних збитків – важливо створити ефективні системи моніторингу, які забезпечуватимуть вчасне виявлення та можливість оцінювання завданої шкоди;
- розроблення міжнародних стандартів і механізмів захисту довкілля під час конфліктів – це передбачає посилення ролі міжнародних організацій, наприклад ООН, в гарантуванні екологічної безпеки;
- реабілітація постраждалих територій – після завершення збройних конфліктів необхідно проводити заходи з очищення територій від забруднень, відновлення екосистем та забезпечення сталого розвитку;
- запобігання екологічним катастрофам – важливо створювати стратегії запобігання, які б враховували ризики екологічних катастроф у зонах потенційних конфліктів [11, с. 3-4].

Розгляду цих проблем було присвячено семінар ООН «Екологічна безпека під час воєн та збройних конфліктів» [12], який відбувся 6 листопада 2024 р. у Нью-Йорку. Його учасники констатували, що Україна як держава, що зазнала масштабної воєнної агресії, стикається з величезними викликами у сфері екологічної безпеки. Заміновані території, зруйновані інфраструктурні об'єкти, пожежі у природоохоронних зонах, забруднення водойм потребують негайних заходів з ліквідації наслідків.

Отже, екологічна безпека під час воєн та збройних конфліктів є надзвичайно важливим аспектом сучасної міжнародної політики та сталого розвитку. Збереження природи в умовах війни – це питання не лише екології, а й людської гідності, здоров'я та майбутнього всього людства. Саме тому, світова спільнота поступово замислюється над проблемами екологічної безпеки та необхідністю збереження довкілля. Так, на міжнародному рівні було прийнято ряд декларацій: Декларація Ріо про довкілля та розвиток 1992 р. [13], Конвенція про біологічне різноманіття ООН 1992 р. [14], Рамкова конвенція ООН про зміну клімату 1992 р. [15], Декларація етичних принципів щодо зміни клімату 2017 р. [16] та ін. У 1998 році приймається Кіотський протокол (додатковий документ до Рамкової конвенції ООН) зі змін клімату, відповідно до якого сторони прагнуть звести до мінімуму несприятливі наслідки кліматичних змін, вплив на міжнародну торгівлю та соціальні, екологічні та економічні наслідки [17].

Більшість сучасних конституцій закріплюють обов'язок зберігати природу та навколишнє середовище, дбайливо ставитися до природних багатств. Так, Конституція Литовської Республіки 1992 р. [18] встановлює, що держава дбає про охорону природного середовища, тваринного та рослинного світу, окремих природних об'єктів та місцевостей, які представляють особливу цін-

ність. У Конституції Португалії 1976 р. [19] закріплюється, що усі мають право жити у людському здоровому середовищі, в умовах екологічної рівноваги та зобов'язані захищати це середовище.

Саме тому екологічні загрози, які наразі набувають глобального масштабу, актуалізують необхідність зміни парадигми транснаціонального конституціоналізму з орієнтацією на інвайронментальний вектор розвитку або навіть виокремлення окремої сфери його розвитку – «транснаціонального еко-конституціоналізму». Так, у конституціях так званого «нового покоління», розроблених з урахуванням сучасних міжнародних стандартів конституційного будівництва за умови збереження національних традицій, особлива увага приділяється цільовим конституційним настановам інвайронментальної спрямованості, відповідно до яких планується будувати нову форму суспільного співіснування в гармонії з природою. Зокрема, у Конституції Еквадору 2008 р. [20], у ст. 14 визнається право населення на здорове та екологічно збалансоване середовище, яке гарантує стійкість та гідний спосіб життя, який вони називають «sumak kawsay». При цьому природа «Pacha Mama» (з мови кечуа – племені корінних індіанців Південної Америки означає Мати-Земля) вперше у світовій практиці конституційного регулювання отримує «умовну» конституційну правосуб'єктність і наділяється певними правами, такими як: право на повагу до свого існування, на підтримання та відновлення своїх життєвих циклів, структури, функцій та еволюційних процесів (ст. 71), на відновлення (ст. 72).

Також віддається пріоритет використанню екологічно чистих технологій та екологічно чистих та альтернативних джерел енергії. Встановлюється заборона на розробку, виробництво, право власності, маркетинг, імпорту, транспортування, зберігання та використання хімічної, біологічної та ядерної зброї, високотоксичних стійких органічних забруднювачів, агрохімікатів, заборонених у міжнародному масштабі, та експериментальних біологічних технологій і агентів та генетично модифікованих організмів, шкідливих для здоров'я людини або які загрожують продовольчому суверенітету або екосистемі (ст. 15).

У ст. 16 Конституції Республіки Гвінея (в ред. 2010 р.) проголошується, що кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та зобов'язаний його охороняти. Держава забезпечує охорону навколишнього природного середовища. У ст. 17 цієї Конституції закріплено, що транзит, імпорту, зберігання, захоронення токсичних або забруднюючих відходів і будь-яка угода, пов'язана з ними, є злочином проти нації [21].

У ст. 73 Конституції Кабо-Верде [22] проголошується, що всі мають право на здорове і екологічно збалансоване довкілля та зобов'язані захищати його та підвищувати його цінність. Зазначається, що з метою забезпечення права на гарантування довкілля органи державної влади зобов'язані: а) розробляти та впроваджувати відповідну політику просторового планування землекористування з метою захисту та збереження довкілля і сприяння раціональному використанню всіх природних ресурсів, забезпечуючи їхню здатність до відновлення та екологічну стабільність; б) сприяти екологічній освіті, повазі до екологічних цінностей, боротьбі з опустелюванням та наслідками посухи.

У Конституції Республіки Фіджі 2013 р. [23] закріплюється право на достатню кількість їжі та води (ст. 36); на житло та санітарію (ст. 35), при цьому на державу покладається обов'язок вжити розумних заходів у межах наявних ресурсів для досягнення поступової реалізації права кожної людини.

Отже, інвайронменталізація (екологізація) конституційного права передбачає необхідність оновлення конституційної доктрини та практики конституціоналізму в напрямку збереження навколишнього середовища, запровадження розвитку екологічних енергетичних ресурсів, розширення каталогу прав людини (право на питну воду, право на сонячне світло (інсоляцію), на безпечні харчові продукти тощо).

Так, забезпечення екологічної безпеки як право на здорове навколишнє середовище вже отримало відображення в сучасній системі прав людини. Дослідження свідчать, що нові глобальні процеси вимагають іншого рівня «екологізації прав» та їх зв'язку з ноосферною, коеволуційною і еколого-гуманістичною інтерпретацією «спільної людської домівки». У зв'язку з цим людина не повинна забувати про межі своєї «екологічної домівки», незворотні згубні наслідки того, якщо обмежені непоновлювальні ресурси будуть вичерпані і зруйнується процес самовідтворення біосфери.

Користуючись своїми правами і різноманітними інститутами конституційно-правового регулювання для задоволення різноманітних та зростаючих потреб, людина і людство в цілому повинні враховувати екологічні імперативи, співвідносити свою свободу з природно-екологічними обмеженнями.

У конституційному масиві має відображатися гармонія розвитку людини і навколишнього середовища. У цьому зацікавлена в першу чергу сама людина, стурбована своїм майбутнім. Тому конституційне право, усі права людини і найважливіше її право – право на життя – вже нині мають бути відображені у програмах стратегічної біологічної регуляції, стабілізації навколишнього середовища, збереженням природних систем, екосистем, біосфери загалом.

Екологічні проблеми сучасності найбільш рельєфно знаходять своє вирішення в діяльності держави, основних напрямках і видах діяльності її органів. Так, у багатьох країнах існують спеціалізовані міністерства і відомства щодо контролю і регулюванню діяльності в галузі охорони довкілля, функціонує ціла система кодифікованих та інших законодавчих актів, що передбачають жорсткі міри юридичної відповідальності за порушення їх вимог. Поряд з вищими і місцевими органами державної влади контроль за точним і строгим дотриманням природоохоронного законодавства здійснюють і органи спеціалізованого екологічного нагляду.

У сучасну епоху проблеми охорони й раціонального використання природних багатств набули значного економічного, соціального і політичного значення. Вони стосуються інтересів усіх держав. Чим розумніше і раціональніше використовуватимуться багатства, тим більше успіхів досягатиме держава і суспільство в економічній, соціальній сфері. Лише екологічно «надійні» держави стають у ХХІ столітті найбільш привабливими політичними партнерами. Тому, не випадково є реакція сучасної німецької науки на конституційну фіксацію того, що державна мета – охорона оточуючого середовища, а саме інкорпорацію у 1994 р. до тексту Основного закону Федеративної Республіки Німеччини [24] нової статті 20 а, за якою «держава, усвідомлюючи відповідальність за майбутні покоління, здійснює охорону природних основ життя у рамках конституційного ладу та у відповідності до закону та права за допомогою виконавчої влади та правосуддя». У науці поява такої конституційної новели втілена в ідею екологічної конституційної держави. З точки зору німецьких юристів, характеристика держави як екологічної є сумірною та тотожною таким її характеристикам, як соціальна, правова, демократична тощо.

Висновки. Резюмуючи зазначимо, що, по-перше, охорона природи та екологічна безпека входять в число найбільш гострих соціальних проблем і є одними з найважливіших загальнодержавних завдань. По-друге, діяльність щодо охорони природи в рамках своєї компетенції здійснюють усі ланки конституційного механізму держави і її органів. По-третє, втілення конституційних принципів забезпечує цілеспрямованість екологічних функцій на вирішення завдань, які стоять перед державою у сфері екологічної безпеки та раціонального використання природних ресурсів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Потапчук Г.В. Екологічний конституціоналізм: теоретико-нормативні підходи до розуміння та становлення. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2021. №2. С. 116–130.
2. Шумак І.О. Екологічний конституціоналізм як тенденція розвитку класичного конституціоналізму. *Юридичний журнал*. 2008. № 10 (76). С. 49-50.
3. Краснова Ю.А. Право екологічної безпеки в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2018. 31 с.
4. Євстігнєєв А.С. Проблеми правового забезпечення екологічної безпеки у сфері спеціального природокористування в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2019. 32 с.
5. Ліпкан В.А. Національна безпека України: навчальний посібник. Київ : Кондор, 2008. 552 с.
6. Барбашова Н.В. Правове забезпечення екологічної безпеки в процесі господарської діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 1999. 18 с.
7. Махмуд А.А. Екологічна безпека як предмет політики міжнародного співробітництва: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2000. 24 с.
8. Адам В.М. Екологічна функція держави: теоретико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. 20 с.
9. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Крусян А.Р. Тенденції сучасного українського конституціоналізму в умовах глобалізації. *Альманах права*. Трансформація законодавства України в сучасних умовах. Випуск 14. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2023. С. 127–128. (всього С. 127–133).
11. Згуровський М.З. Екологічні наслідки збройних конфліктів у глобальному вимірі. *Вісник НАН України*. 2025. № 2. С. 3-15.
12. Environmental Security in War and Armed Conflict: UN Seminar, 06.11.2024, New York. *United Nations*. URL: <https://webtv.un.org/en/asset/k17/k17k7fakgw>.
13. Rio declaration on environment and development 1992. URL: [https://undocs.org/en/A/CONF.151/26/Rev.1\(vol.I\)](https://undocs.org/en/A/CONF.151/26/Rev.1(vol.I)).
14. Convention on Biological Diversity United Nations 1992. URL: <https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf>.
15. United nations framework convention on climate change 1992. URL: https://unfccc.int/files/essential_background/background_publications_htmlpdf/application/pdf/conveng.pdf.

16. Declaration of Ethical Principles in relation to Climate Change (2017). URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000260129>.
17. Kyoto protocol to the united nations framework convention on climate change 1998. URL: <https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf>.
18. The Constitution of the Republic of Lithuania. <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/079fcad0cf8711ecb69ea7b9ba9d787b?jfwid=b454lz9dz>.
19. Constitution of the Portuguese Republic. Seventh revision [2005]. URL: <https://www.parlamento.pt/sites/EN/Parliament/Documents/Constitution7th.pdf>.
20. Constitution of the republic of Ecuador Published in the Official Registe 20 October 2008. <http://pdpa.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html>.
21. Constitution of Guinea (Loi Fondamentale), 7 May 2010. URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/14519>.
22. Constituição da República de Cabo Verde (alterada até a Lei Constitucional nº 1/VII/2010 de 3 de maio de 2010). URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/6160>.
23. Constitution of the Republic of Fiji 06.09.2013. URL: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/fj/fj013en.pdf>.
24. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. *Bundesministerium der Justiz*. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/gg/index.html>.